

שתי שו"ת לרבינו סעדיה גאון

מאת

נחמיה אלוני

א. פתיחה

לפני מאה שנים בערך¹ לוקטו ונאספו השו"ת לרס"ג לראשונה על ידי הרב המלומד ר' יואל הכהן מילר (מיהר אוסיי (Maehr Aussee), 1827 — ברלין, 1895)², שהיה אחד הראשונים אשר פעל גדולות בשדה תקופת הגאונים³. בסך הכול נאספו בקובץ זה רק חמישים תשובות. מאז ועד היום לא נודע לי על כינוס נוסף של שו"ת לרס"ג, למרות פעילותם הרבה של חכמים ומלומדים בשדה תקופת הגאונים וביחוד בארץ אחרי ר' יואל מילר. וברשימות הספרים בגניזות קהיר נמצא פעמים אחדות עיול מיוחד: „מסאיל לרבנו סעדיה“ ואף ב„פהרסת“ כתביו יש „תשונותיו“, ואף מסתבר, כי היו השו"ת כתובות בערבית יהודית כדרך בימים ההם⁴.

כל השו"ת באותו קובץ עוסקים בענייני הלכה ובנושאים הקשורים בדיני ממונות ובדיני קידושין וגישואין⁵. מתוך עיסוק ברשימות הספרים של רב יוסף ראש הסדר (בגדאד, ע' 1150 — קהיר, ע' 1120)⁶, וכבר מגיע מספרן לעשרים בערך⁷, נתגלו

1. כתבי רס"ג, מהד' יוסף דירנבורג, תמישה כרכים, פאריס תרנ"ג — תרנ"ט; ספר הירושות, עם יתר המכתבים בדברי ההלכה, פאריס תרנ"ז, 85—142. לדאבוננו הרב נפטר המלומד הזה לפני שסיים את מלאכתו, והשלים את המבוא א"א הרכבי. וכבר אסף לפניו משו"ת רס"ג הרכבי שו"ת גאונים, ברלין תרמ"ז (ע"ש, מפתח, 312 / עמודה א); צ' מאלטר, רס"ג, פילאדלפיה 1921, 3/364.

2. ע"י עליו, IV, Juedisches Lexicon, ברלין 1930, הערך: Mueller Joel.

3. הוא היה האיש החלוץ סולל הדרכים בשדה ספרות הגאונים, וכל המלומדים שתו את מימיו מאז ועד היום.

4. ע"י זאב באכר, XXXIX, REJ (1899), 200 / מס' 38: „מסאיל לרבנו סעדיה ו"ל". יעקב מאן, Texts & Studies, סינסינטי 1931, 116/656: „מסאיל לסעדיה“.

יעקב מאן, XI, JQR (1921), 425 / 10: „ותשונותיו“.

משה צוקר, תרגום רס"ג על התורה, ברוקלין תשט"ו, מפתח.

נחמיה אלוני, תרביץ, מח (תשל"ו), עמ' 76—78.

גם בספר „הספרייה היהודית בארצות המזרח בימי הביניים“, העומד להתפרסם בקרוב נרשמו: ו' ג 7: „מסאיל לר' סעדיה אולה ראובן כתב כתובה לאמראה“. ו' ג 17 — 18: „דפטר מסאיל לר' סעדיה“.

5. ע"י קיצור דברי המבוא בצרפתית בראש ספר הירושות, ו' XX/8.

6. לחיי ר"י ראש הסדר יוקדש סעיף מיוחד במבוא לספר (הנ"ל בסמוך). לעת עתה ע"י ש' אברמסון, קרית ספר, כו (תש"י), 72—79; נ' אלוני, שם, לח (תשכ"ג), 531 — 537.

7. כל אלה ייכללו כחלק א בספר „הספרייה היהודית בארצות המזרח תחת שלטון האסלאם

לי בקטע גניזה אחד שתיים מתשובותיו כשהן מחוקות בקווים לאורך העמוד, ושתיהן עוסקות בענייני דיעות ואמונות וקשורות הן בחיבורו בשדה הפילוסופיה ובפרשנות המקרא. אני רואה בזה חידוש רב, ואני מוסרן לפרסום כאן. נוכל איפוא לקבוע את זמן ההעתקה, המחצית השנייה של המאה השתים עשרה בערך, או ראשית המאה השלוש עשרה. ואנו יודעים גם שם המעתיק אשר היה תלמיד חכם מובהק, ר"י ראש הסדר.⁸

ב. תיאור כתב היד.⁹ קמברג, וסימונו: T-S. NS. 308/39. דף אחד. הגודל: 18×13.5 ס"מ; השטח הכתוב 17.5×13 ס"מ, כלומר הדף כתוב עליו מפה אל פה, ואף מכל צדדיו ובתוספות בשוליים כדרכו של ר"י ראש הסדר.¹⁰ הכתב של הכותרות מרובע מורחי גדול, ואילו היתר כתוב כתב חצי מרובע מורחי, ובשוליים כתיבה קורסיבית. בדף ליקויים מעטים וקרן זווית אחת מצד ימין חסירה או מקופלת ויחד איתה חסיר הכתוב בה. שתי השו"ת מחוקות בשבעה קווים לאורך העמוד מהשורה הראשונה עד השורה האחרונה פרט לשניים מהם המוחקים גם את הכותרת של השו"ת.¹¹

ג. התוכן. בקטע גניזה זה שלושה עניינים שונים:

- א ע"א / 1 — 11: פתיחה לפירוש נקטאתא דתלמודא.
א ע"א / 11 — 25: רשימות על ספרים, כתיבת חיבוריו ורשימות שונות.
ב ע"א / 1 — 19: שו"ת לרס"ג.
ב ע"ב / 20 — 32: פתיחה לפירוש נקטאתא דתלמודא.

הכותרת לשו"ת: „בש' רח' שאילות לרבינו סעדיה גאון ז"ל", ואם קריאתי נכונה, הרי רשום אחרי שתי השו"ת סימן סיום אחד נקודתיים (:), וסימן

(650—1500), העומד להיפיע בהוצאת מכון בן צבי בירושלים בזמן הקרוב. קטע גניזה זה רשום: ו יד.

8. האיש היה בן דורם של רמב"ם ובנו אברהם הנגיד. כל ידיעותינו הן על סמך גניזת קהיר, אשר מקורה הם בתי הקברות והקברים במצריים. ע"י גניזה אצל היהודים, סיני, עט (תשל"ו), עמ' קצג—רי; גניזת קהיר ובית הכנסת עזרא אינם זהים, בית מקרא, עה (תשל"ח), 480 — 493.

9. תיאור זה יהיה גם בספר הנ"ל (הע' 7).

10. ע"י תצלומי קטעי גניזה מכתביו: ג' אלוני, קרית ספר, לח (תשכ"ג), 534 — 535; בין העמודים 546 — 547; אלכסנדר שייבר, שם, מד (תשכ"ט), 547 — 548; הנ"ל, Acta Orient, Hung, XXIII, (1970), 115 — 130; הנ"ל, JJS, XLII, (1971), 71 — 72. ג' אלוני ואלכסנדר שייבר, רשימת ספרים אוטוגראף, קרית ספר, מח (תשל"ג), עמ' 159 — 160.

11. עדיין יש מלומדים וחכמים המאמינים, כי הגניזה היתה ארכיון בבית הכנסת עזרא בפוסטאט (ע"י הע' 8). אף שרגא אברמסון, במרכזים ובתפוצות בחקופת הגאונים, ירושלים תשכ"ה, 2/25: „קטע קטן, שהיה מלא עפר של בית הכנסת, שמשם הוצאו קטעי הגניזה" — מבית הכנסת דווקא! כמוהו ד"ר שלמה רייף, הפקיד הממונה על אוסף טיילור שכטר בקמברג (ע"י יד לקורא, יח (תשל"ט), 177 — 179).

סיום נוסף בערבית נסכ"י: תם (זמ) ¹². השאלה היא: האם לא היו לר"י שאלות נוספות לרס"ג, אשר הוא מונן: „ואלמסאלה אלב"י"? השאלה הראשונה פתח בנוסח „מסלה ¹³ ען קולה" (= שאלה על אודות הכתוב במקרא) ? האם ביקש בזאת לומר, כי התעניין תחילה בשאלה זו בלבד, ורק אחר כך החל למנות את השאלות במספרים ? בעיני מסתבר, כי היו לרס"ג שאלות רבות מאוד גם בענייני דיעות ואמונות, אלא שביקש ר"י לעסוק בחיבוריו, ועל כן הפסיק.

ד. שתי השאלות ועשר השאלות לרס"ג ¹⁴. ב„מדרש שמואל" ^{14*} קושטא רע"ז (1517) נתפרסם חיבור קטן בשם „תשובות שאלות לרבנו סעדיה גאון". בשם שונה במקצת „עשרה שאלות" נתפרסם חיבור זה בבית נכות ההלכות, תורתן של ראשונים, על ידי חיים מאיר הורביץ (פראנקפורט 1881). החכמים סברו, כי שאלות אלו נתחברו על ידי איש שהשתמש בתרגום הפאראפראזי של „אמונות ודעות" לרס"ג, ונמצא, כי השו"ת הקשורות בתחיית המתים הן פרי עבודתו של אחד החכמים הבאים אחרי רס"ג, ואחרי שכבר היה התרגום החפשי של האמו"ד. שתי התשובות המתפרסמות כאן בהעתקתו של רב יוסף ראש הסדר הן הראשונות הידועות לנו בצורתן המקורית בלשון הערבית היהודית, ויש בהן כדי לסתור את הדעה, כי השו"ת שנתפרסמו בעברית נתחברו על ידי איש אחר.

אותן עשר השאלות נמצאות בשם נוסף וביחוס נוסף: „שאלות ר' אליעזר" והפתיחה: „ואלו שאלות ששאל ר' אליעזר בתחית המתים" (בית המדרש, ו, ווינה תרל"ח), וביקשו חכמים לזהות את שם השואל, וקשרוהו בתנאים. אולם הכותרת בכה"י שלפנינו היא: „שאלות לרבינו סעדיה גאון ו"ל", ונמצא, כי היתה גם כותרת מונחת לפני המתרגם לעברית, והיא נשתבשה על ידי המעתיקים והמדפיסים.

ועוד סברו חכמים, כי עשר השאלות שאלות או מבוססות על הכתוב במאמר השביעי של אמו"ד. אולם נדמה לי, כי אף דעה זו דורשת הסתייגות רבה. דברי רס"ג בפירושו למקרא וביחוד בספרו אמו"ד גם במאמר השביעי וגם במאמר התשיעי שימשו מקור לשאלות רבות שנשאל רס"ג והוא השיב לשואליו. אף מסתבר, כי אין להגביל את מספר השאלות לא במספר שתיים, כמו שנמצא בכה"י שלפנינו ולא בעשר, כמו שנמצא במהדורות הדפוס השונות בין אם זה מפורש בכותרת, בפתיחה או בספירתן.

אפשר למצוא דמיונות לשתי השאלות שלפנינו בעשר השאלות, והן:

שאלה ג: „איך יספיק להם ארץ ישראל...?"

שאלה ז: „איך יחיו לחיי העולם הבא בלא אכילה ושתייה...?"

12. אין זאת דרכו, ואינני זוכר קטעים מידו בערבית נסכ"י.

13. כאן הוא בלא אלף אחרי הסמך, אולם להלן בשו' 13: אלמסאלה — באלף. ע"י יהושע בלאו, דקדוק הערבית היהודית בימי הביניים, ירושלים תשכ"ב, 6/31.

14. ע"י ספרות מוערת ומפורסמת בספרו של צבי מאלטר, רס"ג וכתביו (אנגלית), פילאדלפיה 1921, עמ' 364 — 367; תרגומו של יצחק רפאל, קובץ רס"ג, ירושלים תש"ג, עמ' תרט—תריא. לאור מאמר זה יהיה צורך לשנות גם בביבליוגרפיה.

*14 שלמה בובר, מדרש שמואל, מבוא, קראקא תרנ"ג, 4/36: ובסופו (של מדרש שמואל) נדפסו תשובות שאלות לרס"ג בענין תחית המתים מס' אמונות מאמר ז.

יחד עם זאת עלי לומר, כי אין הדברים בשתי השו"ת שלפנינו חופפים לנוסח הכתוב בעשר השאלות, ותישאר שאלה זו פתוחה לחכמים כדי לפתרה, ושמא יתגלו שו"ת נוספות באוצרות גניזות קהיר וגניזות מצרים לעתיד לבוא.

ה. שתי השאלות — עניינן ותוכנן:

שאלה א — עניינה ותוכנה הוא: השמים, הארץ והאדם בישעיה נא א, האם הכוונה בכתוב לימות המשיח בלבד או לאחר בוא המשיח? רס"ג עונה: הכוונה היא רק לימות המשיח ולא לאחר כך, ולא יהיו שינויים בטבע בתור סימני ימות המשיח, ואילו לאחר כך תהיה ירושלים עיר הקודש באמת, והשכינה תהיה על הר הזיתים במזרחה של העיר ירושלים, והארץ כולה תהיה בהתאם לכתוב במקרא. אמנם השמים יתנונו, כי לא יהיו שדות וגנים ולא יהיה צורך בגשמים, שיררו את השדות והגנים. האדם יוכל להחליף מקומות בהתאם לשינויים, ויוכל להחזיק בכל מקום ומקום בארץ בהתאם לזאת. כסמך לכל אלה מובאים שני פסוקים: תה' קב, כז — כט; יש' סו, כב. וזה תרגום הכתוב הנדון על ידי רס"ג¹⁵: „אן אלסמאואת כאל-דכ'אן ואלארץ' כאלת'וב תבלא ואהלהא כד'אך ימותון וגות'י¹⁶ אלי אלדהר, ואהל זכותי לא יד'ערון". באמו"ד רס"ג מפרש בפסוק זה את המלה „ישועה"¹⁷: „ונחן נעלם אן אלישועה ליס פי ג'והרא, ותבקא בד'אתהא, ואנמא יעני באל ישועה — אהל ישועה", ודירנבורג מעיר בצדק¹⁸, כי גם בכתובנו היה במקור: „אהל גות'י", וזה גם יקביל לתרגום השם: „וצדקתי" — „אהל זכותי". לפי דירנבורג יש להבין את הכתוב הנדון: „אנשי ישועתי ר"ל הנושעים בתחית המתים יחיו לעולם אחר, שהכל כלה ואבד".

לפי רס"ג לא יהיו השינויים בשמים ובארץ, אולם שינוי יהיה בחיי האדם, שלא יהיה זקוק יותר לאכילה ולשתייה, ולא יהיה יותר צורך בגשמים ולא יהיה יותר צורך לשדות ולגנים, שישפקו את צרכי האדם באכילה ובשתייה¹⁹. לאמיתו של דבר הבעיה היא²⁰: האם יש שינויים בטבע? האם יש בהם מופתים? רס"ג משתמש בדרך ה„תאוויל"²¹, והוא מסביר את המופתים, כמו שנהגו אנשי ה„מועת זלה"²².

15. תרגום רס"ג, מהד' יוסף דירנבורג, פאריס תרנ"ו, 6/78; ועי' להלן הע' 4.

16. זה הנוסח לפנינו, אולם עי' להלן תיקונו של דירנבורג: „אהל ג'ות'י".

17. אמו"ד¹, מהד' ס' לנדואיר, לידן 1881, עמ' 223—224; הרב יוסף קאפח, ירושלים תשל"ל, עמ' רל.

18. עי' רס"ג¹, 78 הע' 5.

19. עי' רמב"ם, הלכות תשובה, פ"ב הל"ב; ועי"ש השגת הראב"ד; להלן הע' 22.

20. אין רס"ג מפרש את הדברים כפשוטם, אלא על דרך הדרש המכונה בערבית „תאוויל", כדי שיהיו תואמים את השקפות הפילוסוף המבקש לבאר את המקרא כרציונאליסט. ועי' להלן.

בשאלת הכופתים על ידי שינויים במעשי בראשית עי' משה צוקר, על תרגום רס"ג

לתורה, ניו-יורק תשי"ט, עמ' 29—31, 69, 137, 279.

21. על ה„תאוויל" עי"ש, עמ' 162—163; 233—236. יצחק יהודה גולדציהר, הרצאות

על האיסלם, ירושלים תשי"א, 81, 93, 116.

22. על פי זה יש להבין את דברי ראב"ע, בפירושו לישעיה, אשר חסן וחיפן מלוא חפניים

שאלה ב — עניינה ותוכנה הוא: האם לפי הכתוב „כי אסלח לאשר אשאר“²³ הסליחה היא אפשרית רק לאדם, כאשר הוא עודנו בחיים, או שהיא אפשרית לאדם גם לאחר מותו? — תשובת רס"ג היא: רק לאדם בעודנו בחיים, ועל כן בא המנהג לקרוא עם גוסס את הוידוא²⁴.

לפי רס"ג אין המתים זקוקים יותר לסליחה, והסליחה איננה אפשרית כלל וכלל למת, שאם לא נתוודה בעודנו חי, הרי לא תהיה לו סליחה לעולמים²⁵.

לאמיתו של דבר קשורה בעיה זו של אפשרות התשובה בבעית „הבחירה החפשית“²⁶ ורס"ג כיהודי נאמן מאמין באמונה שלימה בבחירה החפשית, וזוהי גם הסקפתם של חסידי ה„מועתזלה“ בעולם המוסלמי²⁷. לאדם בחירה חפשית, וכל זמן שהוא חי יש לו הבחירה החפשית, ועל כן הוא צריך לבקש סליחה ולשוב מדרכו הרעה בעודנו בחיים.

לשונות הוידוי בשאלה ב הן שתיים, אחת בנוסח ערבית יהודית, וזוהי בבחינת נוסח פתיחה, והשנייה היא בנוסח עברי כלשון קבועה וכמטבע קבוע. לא עלה בידי למצוא לשונות אלה כלשונן וככתבן, אלא בשינויים שונים, הלשון הראשונה קצרה מאוד²⁸: „ה ת ו ד ה“ בלבד או בתוספת להקל על החולה. ואילו השנייה בניסוח שונה²⁹, ואף בנוסח מקוצר³⁰.

אוצר החכמה

מפירושי רס"ג: „מזה הפסוק למדו אנשי תושיה, כי נשמת האדם עומדת ודברם אמת, לכן אין טעם הפסוק כן, והשמים הוא הרקיע, והארץ היא היושבת, וישועת ה' ואמונתו וצדקתו לעולם עומדת“.

23. וזה מנהג עתיק מאוד בישראל, הנזכר בספרות חז"ל. עי' תוספתא, יוה"כ, פ"ה מ"ה; שבת לב ע"א / 24; יומא פה ע"ב / 9; פו ע"ב / 16.

24. עי' א"א אורבך, חז"ל פרקי אמונות ודעות, ירושלים תשכ"ט, מפתח ערך תשובה; רמב"ם הלכות תשובה, פ"א הל"ד; פרקי דרבי אליעזר, מהד' דוד לוריא, וורשה תרי"ב, קב ע"ב — קג ע"א; מדרש משלי פ"ו: לך אל נמלה עצל.

25. היתה זו אחת הבעיות היסודיות בספרותנו בימי הביניים — ואף לפני כן בספרות המקראית.

עי' צוקר (הנ"ל הע' 20), מפתח ערך בחירה חפשית; אורבך, מפתח ערך בחירה חפשית.

26. עי' גולדציהר (הנ"ל הע' 21), עמ' 74, 78, 84; ועי"ש מפתח; ערך מועתזילה, מועתזיליים; צוקר מפתח ערך מועתזלה.

27. עי' הערות 23 לעיל; ובסמוך.

28. עי' תניא רבתי, ורשה תרל"ח, 16 / 134 — 17: „תהא מיתתי זו כפרה על כל עונותי“; רמב"ם, הלכות תשובה, פ"ב הל"ה; מעבר יבוק, אמשטרדם תצ"ב, ל ע"א / 2 — 17; שבלי הלקט, וילנא תרמ"ז, קס ע"א.

29. הריני מביע כאן את תודתי לידידי, אשר שוחחו איתי בשו"ת אלה: ד"ר אהרן גרינבאום ופרופ' משה צוקר.

השאלה הראשונה בעניין המשיח

המקור

- בשמ' רח' ³¹ שאילות לרבינו סעדיה גאון ז"ל
מס' לה. ענ' ³² קולה ³³ כי כעשן שמים נמלחו ³⁴, והארץ כבגד תבלה,
ויושביה ³⁵ כמו כן ימותון
והל' הו. פי וקת אלמשיח אנ בעד ד'לך לא יג'וז אנ יכון תבדיל אלמכאנין
אעני אלסמא
ואלארץ' פי איאם אלמשיח לאן אלכתב שרחת אנ אלקדס פי ירושלם הד'ה
י ירושלם אלמערופה
5. עלי אלחקיקיה ואן אלשכינה עלי הר הזותים אלדי' פי שרקי ³⁶ אלמדינה
הו הד'א הר הזותים עלי
[אלחקיקה] ³⁷ ואן חדוד ג'מלה אלבלד עלי חדודה אלמערופה קרי
מע קראה ומדן מערופה ³⁸
כק' וזה גבול הארץ לפאת צפונה מן הים הגדול וג' וסאיר אלחדוד אלא
שך אנהא הד'ה
אלארץ' והד'ה אלמדן והד'ה אלקרי ואנמא כי שמים נמלחו פי דאר
אלאכירה ³⁹ אלתי לא
יחתאג' פיהא אלי מזארעה ולא אלי בסאתין ולא סאיר אלא אלטעאם
וחואיג'ה ולכן
10. יכ'לף מכאן ללגאס יתמכנון פיה עלי כ'לאף הד'ה אלצורה כק' אלנבי
ען אלסמא ואל ארץ'
המה יאבדו ואתה תעמד וכול' כב' יב' כל' תח' וי' בנ' עב' יש'
וזרעם לפניך יכון פי
אלמרכז ואלמחיט מוג'ודין כק' כי כאשר השמים החדשים והארץ החדשה וג'.

התרגום

- בשמך רחמנא. שאילות לרבינו סעדיה גאון ז"ל
שאלה על אודות הכתוב ⁴⁰: כי שמים כעשן נמלחו, והארץ כבגד תבלה,
ויושביה כמו כן ימותון
31. בשמך רחמנא. — המלה השנייה קיצורה בכה"י נראה בצורה רפה מאוד.
32. מלית קטנה זו היא בכה"י מעל לשורה בין שכנותיה משמאל ומימין.
33. משמעותה בערבית יהודית: פסוק. בספר הקדוש, המקרא, או בית בשיר.
34. בכה"י: ימלח, אולם בשו' 8 נכתבה כמו בספרינו לנכון.
35. לפנינו: וישביה, וכתובה אבותינו בימה"ה בכתב מלא.
36. היוד בסוף המלה יתירה, ואין זה אלא כתיב מלא לציון הסמיכות.
37. השלמתי על פי שו' 5, ואילו בכה"י המלה מטושטשת, ואיננה קריאה.
38. בכה"י המלה איננה קריאה: „תעפורה“ (?), ותיקנתי על פי סוף שו' 4.
39. הכתיב בהא במקום יוד — עי' בלאו, עמ' 28 — 29.
40. יש' נא, ו. — האם יש להשלים: וישועתי לעולם תהיה, וצדקתי לא תחת, עי' מבוא.

— האם זה לימות המשיח או לאחר כך? אי אפשר, כי יהיה הבדל בין שני המקומות, כלומר השמים

והארץ בימי המשיח, כי בספרים פירשתי⁴¹, שירושלים היא עיר הקודש, וזוהי ירושלים הידועה

5. באמת (במציאות), והשכינה היא על הר הזיתים אשר במזרחה של העיר⁴², וזהו הר הזיתים

באמת. וכי כל הגבולות כולם של העיר (ירושלים), הם לפי הגבולות הידועים כפרים עם כפרים וערים ידועות

ככתבו⁴³: וזה גבול הארץ לפאת צפונה מן הים הגדול וג' ושאר הגבולות הרי אין ספק, כי זוהי

הארץ ואלה הן הערים ואלה הם הכפרים. ואמנם, „כי שמים כעשן נמלחו“ הכוונה לעולם הבא אשר לא

יהיו נזקקים בו (בעולם הבא) לשדות [ולא] לגנים ולא לשאר אמצעי האכילה והצרכים⁴⁴, אולם

10. יתחלף המקום לאנשים אשר יקבעו להם בו באופן שונה לצורה זו⁴⁵. כמו שאומר הנביא על אודות השמים והארץ⁴⁶:

„המה יאבדו ואתה תעמד, וכולם כבגד יבלו כלבוש תחליפם ויחלפו... בני עבדיך ישכנו וזרעם לפניך יכון

במרכו ובמקיף יהיו שניהם נמצאים⁴⁷, כמו שנאמר⁴⁸: כי כאשר השמים החדשים והארץ החדשה וג'.

41. יש בידנו תרגום רס"ג ליש', אולם אין בידנו פירושו.

42. השכינה נמצאת על הר הזיתים — עי' פסיקתא, מהד' שלמה בובר, ליק 1868, ב ע"ב / 6 : „אין בארץ מקום פנוי מן השכינה“; קיד ע"ב / 8 ; איכה רבה, מהד' שלמה בובר, ווילנא תרנ"ט, פתיחתא כה, טו ע"א—ע"ב, ועי"ש הע' צא ; לוי גינצבורג, Legends of the Jews, פילאדלפיה 1928, מפתח 5 / 393 — 10.

43. יח' מז, טו.

44. עי' רמב"ם, הלכות תשובה פ"ח הל"ב ; ועי"ש השגת הראב"ד ; איגרת תחיית המתים, מהד' הרב יוסף קאפח, ירושלים תשל"ב, עמ' עה — פו.

45. הש' דברי רס"ג בספר האמונות והדיעות, מהד' הרב יוסף קאפח, ירושלים תש"ל, עמ' רעה—רעו.

46. תה' קב, כז — כט.

47. מסתבר, כי כוונתו לארץ — בתור המרכז של העולם, ואילו השמים כהיקף המקיף את הארץ, בהתאם לתפיסת העולם של התקופה העתיקה ובימה"ב, ולא יחסר מקום לכל הקמים לתחייה.

48. יש' סו, כב. — ויש להשלים: „אשר אני עשה עמדים לפני נאם ה', כן יעמד זרעכם ושמכם“. בזה מקביל כתוב זה לכתוב בראש השאלה: השמים, הארץ והאדם.

השאלה השנייה בעניין התשובה

המקור

13. אלמסאלה אלבי' ען קולה פי אסלח לאשר אשאר — הל' הו' על אלאמה
כלהא אלאחיא ואלמותי⁴⁹
או ען אלאחיא פקט. אלגיואב אנה עלי אלאחיא פקט אד' הם אלמחתאגין
אלי אלתובה
15. ואלמותי פלא. פאן כאן כאנו אלמותי מאתו עלי גיר תובה פלא גפראן
להם אבדא עלי
מא שרחנא. ולדילך ג'את אלסנה באן מן חצר בין ידי מית קבל
כ'רוג' רוחה ילקנה אלפאט'
אלתובה כד'י יקול לה אעלם יא אנסאן אנך מאר אלי דאר אלאכ'רה⁵⁰
באי וג'ה תלקא
רבך תוב אלי אלאהך אנה יקבל אלת'איבין וקול תהא מיתתי זו [כפר]ה
על כל עונותי
19. בשביל שחטאתי ועויתי ופשעתי ומרדתי וסרתי ממצותיך וממשפטך
הט[ובים]. תם (י')⁵¹.

התרגום

13. השאלה השנייה על אודות הכתוב⁵²: „כי אסלח לאשר אשאר” — האם זה
מכוון לאומה כולה החיים והמתים
או אך ורק על החיים בלבד? התשובה היא⁵³: זהו על החיים בלבד
כי הם זקוקים לתשובה,
15. ואילו המתים הריהם אינם זקוקים⁵⁴, שהרי אם מתו המתים בלא תשובה,
הרי שלא תהיה להם סליחה לנצח⁵⁵,
כמו שפירשנו⁵⁶, ועל כן בא המנהג, שאם היה איש לפני גוסס, יקרא
איתו מלות התשובה

49. ב'וד, במקום אלף. — ע'י' בלאו, עמ' 28—29.

50. בהא, במקום יוד, — ע"ל שאלה א' שו' 8.

51. בערבית נסכ'י מידו של ר"י רה"ס אינני זוכר בכל כתביו הידועים לי, אף כי אין לי
ספק, כי ידע ערבית נסכ'י.

52. יר' ג, כ.

53. בשאלה זו פתיחת התשובה היא בצורה הקלאסית, ולא כמו בשאלה א', שאין פתיחה זו,
וקשה לדעת סיום השאלה וראשית התשובה.

54. אין אפשרות למתים לשוב בתשובה מעוונותיהם היא רק לפי יש טוברים בספרות חז"ל.

55. המתים לא רק שאינם זקוקים לתשובה, אלא שלא תהיה להם סליחה לעולם. ע"י בהע' הקודמת.

56. אין בידנו תרגומו לירמיה, ואין בידנו פירושו לספר זה. אין פסוק זה נזכר באמ"ד.

לפני יציאת נשמתו⁵⁷. וכך יאמר לו⁵⁸: דע בן אדם, כי אתה עובר לעולם הבא, באיזו צורה תיפגש עם אלוהיך, שוב אל אלוהיך, כי הוא מקבל את השבים⁵⁹, ואמור⁶⁰: „תהא מיתתי זו כפרה על כל עוונותי, 19. בשביל שחטאתי ועויתי ופשעתי ומרדתי וסרתי ממצותיך וממשפטיך הטובים“.

ת ב

אוניברסיטת בן גוריון בנגב, באר שבע, תשרי תש"ם.

57. ע"י שבת קנב ע"ב — קנג ע"א; ושם נאמר ע"א / 16 — 17: „שוב יום אחד לפני מיתתך“; שבלי הלקט, הלכות שמחות, ווילנא תרל"ז, קסט ע"א / 12: „נטה למות אומרין לו: התוודה עד שלא תמות...“; ר' אהרן הכהן מלונגיל, ארחות חיים, ויניציאה ת"ק (מהדורת צילום ירושלים תשט"ז), הלכות יוהכ"פ, עמ' רלז למטה סי' לד.
58. אינני יודע נוסח עברי מקביל לזה בספרותנו. ע"י בהערה הקודמת.
59. סידור רס"ג, ירושלים תש"א, רסב / 7 —: „ורוצה אתה בתשובת השבים“; מוסף יוהכ"פ: „ואתה רחום מקבל שבים ועל התשובה מראש הבטחתני ועל התשובה עינינו לך מיחלות“.
60. הש' ירושלמי, יומא פ"ח הל"ז; לט ע"ב / 5 — 6: „ויאמר חטאתי וישר העויתי ולא שוה לי“; בלשון שונה ויק"ר ג; וידוי יוהכ"פ הנאמר בכל תפילה פרט לתפילת נעילה; י"מ אלבוגן, התפילה בישראל, תל אביב תשל"ב, עמ' 113 — 115; ועיי"ש מפתח; רמב"ם, הלכות תשובה, פ"א הל"א; זאב יעבץ, מקור הברכות, ברלין תר"ע, עמ' 34 — 36.